

El patrimoni bèl·lic contemporani del Pallars Sobirà

Patrimoni bèl·lic al Pallars Sobirà

En aquest text posarem de manifest l'anàlisi i estudi dels conflictes bèl·lics, la història militar, com a disciplina necessària en la historiografia per a un correcte coneixement del passat i les possibilitat que ofereix el patrimoni bèl·lic com a element d'investigació i didàctica. Ens centrem en els períodes de la Guerra Civil i la postguerra al Pallars Sobirà, que van deixar suficients vestigis per esdevenir un important complement a l'oferta turística que a dia d'avui ofereix la comarca.

Estudi dels conflictes bèl·lics

Les guerres, per bé o per mal, han existit des de sempre i han incidit directament en el desenvolupament històric de pobles i societats. Per tant, no es pot explicar ni entendre la història sense tenir-les en compte. Si es vol investigar de manera rigorosa i coherent el nostre passat és necessari entendre els conflictes armats. En aquest sentit, també cal exigir als historiadors que incorporin la història militar dins la pròpia investigació històrica com a branca important d'aquest coneixement.

Tractar la guerra, els seus efectes i vestigis sol ser sinònim de polèmica. És obvi que les guerres són nefastes, tant com els seus efectes sobre qualsevol població, i l'objectiu hauria de ser superar els conflictes sense l'ús de la violència. Partint d'aquesta premissa, és possible explicar els conflictes bèl·lics? El seu tractament ha de deixar de costat ideologies per centrar-se en la disciplina científica, exercir una anàlisi racional del conflicte bèl·lic a partir de tot el coneixement que puguem obtenir del nostre passat. No hauria de provocar cap mena de debat, més enllà del just i necessari entre la comunitat científica. No obstant això, a casa nostra encara és vist com quelcom molest i/o pejoratiu; un bon exemple són els durs debats sobre l'obertura o no de les fosses comunes que encara estan obertes per tot el territori espanyol.¹

Una de les maneres d'apropar-nos als fets històrics i la seva

Oriol Riart i Arnatol,
historiador, bibliotecari
d'Esterrí d'Àneu i
arxiver de l'Arxiu de
les Valls d'Àneu

comprensió és a partir de l'accés i observació directa dels llocs on van succeir. Pel que fa a les guerres, els indrets on van tenir lloc els xocs violents són els camps de batalla, que en funció dels temps d'assentament dels exèrcits i els mitjans emprats els vestigis que poden quedar en el paisatge seran més o menys evidents. Elements mobles i immobles que el pas del temps va deteriorant, esborrant, camuflant i que provoca que cada cop siguin més difícils de localitzar i d'interpretar. Cal tenir en compte que en el cas de la Guerra Civil espanyola, a diferència dels combats que es produïen en altres períodes més reculats de la història, com podrien ser les batalles i setges medievals o fins i tot dels segles XVIII i XIX, van ocupar grans extensions de terreny. Sense anar més lluny, a Catalunya el front era tot continu i anava des de la frontera francesa fins a la desembocadura del riu Ebre al Mediterrani, i la batalla de l'Ebre va transcórrer en un espai de 800 km². Això fa que el nivell d'integritat dels vestigis sigui molt desigual inclús en l'espai d'una mateixa batalla. L'estudi d'aquest patrimoni bèl·lic resulta una important font de coneixement, tant des del punt de vista de la investigació com des del punt de vista de la didàctica.

És important recordar que l'elecció d'un enclavament per a funcions militars, sigui de vigia, comunicació, atac o defensa respecte a l'enemic, no és un fet casual sinó que respon a un raonament lògic i meditat. De fet, aquestes construccions condicionades pel medi físic al qual s'assenten i que marquen de manera determinant el paisatge són les que ens mostren la capacitat tecnològica i científica de cada període i cada societat. Un bon exemple serien les fortificacions geomètriques renaixentistes, dissenyades amb els avenços més importants del moment quant a enginyeria i matemàtica.²

Dins dels camps de batalla ens podem trobar diferents elements que permeten llegir la batalla i la seva evolució:

- Fortificacions: que serien les infraestructures militars assentades sobre el terreny. De manera que en aquesta categoria trobaríem les trinxeres, pous de tirador, refugis, búnquers, ponts, passarel·les...

- Escenaris: són els diferents indrets físics i geogràfics on van tenir lloc els diferents fets relacionats amb la batalla, per exemple una determinada cota ocupada, una altra de defensada, un barranc per on hi va haver una infiltració de combatents, indrets des d'on es dirigeixen els atacs, llocs de sanitat...

- Elements simbòlics: normalment es tracta de construccions realitzades *a posteriori* amb la intenció d'evocar, mitjançant unes ideologies i missatges determinats, la batalla o bé uns fets concrets de la mateixa. Creus, làpides, monòlits i plaques serien els exemples més representatius d'elements simbòlics vinculats al patrimoni bèl·lic.³

Ara bé, aquests vestigis no parlen per si sols, ni el passat forma part del present si no es dona a conèixer i s'explica convenientment. Els vestigis són muts, els falta la contextualització que els ubique en un determinat moment històric i sobretot una interpretació que els doti de veu i contingut. Cadascuna d'aquestes restes bèl·liques, de manera aïllada i fora del context històric, no poden ajudar a explicar i entendre ni la batalla ni el passat. Per aquesta raó és necessari dotar el territori d'un discurs coherent i contrastat que permeti dotar de sentit i contingut l'espai de batalla i, juntament amb museus, centres d'interpretació, guies i tota mena de recursos per convertir-lo en un espai de memòria i de coneixement.

Amb aquest objectiu han sorgit força experiències arreu d'Europa de recuperació i museïtzació de parts de camps de batalla tant de la Primera Guerra Mundial, com de la Segona. A Espanya ja fa uns anys que comencen a aparèixer algunes modestes propostes en aquest sentit respecte a la Guerra Civil (1936-1939).

Context històric

9 de març de 1938, l'exèrcit franquista, que ja s'ha s'havia refet del desgast ocasionat per la reconquesta de la ciutat de Terol, va iniciar una forta ofensiva al front d'Aragó i va aconseguir trencar-lo pel sud del riu Ebre. Aquest avanç va anar seguit d'una segona fase iniciada el 22 del mateix mes, on es va trencar el front per la zona nord de l'esmentat riu. Així, els feixistes van aconseguir esmicolar amb pocs dies un front fixat des del principi de la guerra sense que cap de les actuacions militars l'hagués alterat considerablement, i que havia dividit de nord a sud l'Aragó. El pas següent va ser l'arribada a la línia delimitada pels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, i també al mar per Vinaròs, de tal manera que Catalunya quedava aïllada de la resta del territori lleial i es convertia, en principi, en una presa molt fàcil i sobretot d'una importància estratègica, industrial i política vital per a la República, sense la qual era inútil ja continuar la guerra. Però, incomprendiblement, Franco va optar per dirigir els seus exèrcits cap a Llevant, una zona que facilitava una bona defensa i era difícil per als atacants. Aquesta decisió va permetre refer i reorganitzar les forces republicanes situades a Catalunya (Exèrcit de l'Est i Agrupació Autònoma de l'Ebre, més tard Exèrcit de l'Ebre), i fins i tot de tornar a prendre la iniciativa militar.⁴

Les forces franquistes van establir un front que resseguia paral·lelament la línia dels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, i es van possessionar en els indrets més estratègics per tal de defensar les principals centrals hidroelèctriques, com la de Camarasa, Tremp i la Pobla de Segur. De Balaguer en amunt, aquestes posicions defensaven també la carretera, ja que era l'única via de subministrament de les tropes situades més al nord

Acte d'homenatge amb familiars d'excombatents de la batalla del Valadredo l'any 2010. Es tracta d'un monument, aixecat al bosc de Biuse i inaugurat el juliol de 1988, que va ser ofert pels supervivents de les 133 i 143 Brigades Mixtes de l'Exèrcit de la República que van combatre en la dita batalla

Familiars d'excombatents en els vestigis bèl·lics del que van ser les posicions franquistes de la zona de la Castelleta, on va tenir lloc la batalla del Valadredo

(el túnel de Vielha encara no estava acabat). Aquest front va romandre durant nou mesos, des de l'abril fins al desembre del 1938.

Al llarg de la línia van produir-se combats tan coneguts com l'ofensiva republicana de maig, on el propòsit era eliminar els caps de pont franquistes, recuperar les centrals hidroelèctriques, tallar la carretera per aïllar les forces franquistes situades més al nord i aixecar la moral de l'exèrcit popular. També va haver-hi la més que famosa batalla de l'Ebre, on l'exèrcit de la República pretenia aturar l'ofensiva nacional contra València i, sobretot, guanyar temps de cara a un conflicte internacional i demostrar a les potències estrangeres que la República encara tenia forces per prendre la iniciativa. El 23 de desembre de 1938 els nacionals trencaven el front al sud pel cap de pont de Seròs i al nord pel Montsec. Emprenien l'ofensiva final contra Catalunya. No obstant això, també va haver-hi d'altres combats no tan coneguts però no per això menys dramàtics.

Al Pirineu van ser els combats del maig els que més van deixar-se sentir, sobretot a la muntanya de Sant Corneli, entre Tremp i la Pobla de Segur, i a les Pedres d'Auló, damunt de Roní. A final de juliol l'ofensiva republicana a l'Ebre va tenir les seves repercussions al Pallars, amb els atacs republicans al Valadredo i a Esplà, sobre mateix de Llavorsí i Gerri de la Sal, respectivament.

Vestigis bèl·lics al Pallars

Guerra Civil

Al Pallars Sobirà s'hi conserva un important patrimoni bèl·lic de la Guerra Civil. No es gens exagerat afirmar que és de les zones de Catalunya on més vestigis bèl·lics ens hi podem trobar. Aquesta distribució en l'actual estat de conservació respon, entre d'altres causes, a la facilitat o dificultat per accedir als espais fortificats, així com a l'evolució de l'agricultura i la seva mecanització; és a dir, on han arribat els tractors no queden ni trinxeres ni búnquers. Un gran exemple és la zona de Seròs: allí on era el cap de pont nacional, avui en dia s'ha replanat molt el terreny i és ple d'arbres fruiters. A partir de la Noguera i sobretot els Pallars, els llocs fortificats d'ambdós exèrcits estaven estratègicament situats, ja que l'orografia del terreny impedia la creació d'una línia més o menys contínua. Pel costat franquista, que van ser els qui van formar aquesta línia de front, es tractava d'una sèrie de posicions estratègicament situades amb la intenció, sobretot, de controlar la carretera que anava de Balaguer fins a França, els embassaments i les centrals hidroelèctriques dels rius Noguera Pallaresa i el Segre.

Línia de front des de Balaguer fins a la frontera. També s'hi mostren els principals punts de combat i els avenços de les forces republicanes

Així doncs, les principals posicions que traçaven el front pallarès començaven a la zona d'Esplà, Bresca i Enseu pel serrat de les Corrotes, tossal de Sant Mauri i serra de Bovet sobre Arcalís, Tornafort, serrat del Vinagre, Vilamur, Collades i Clot Orader ja sobre Sort, serrat de la Conilla sobre Rialp, Pedres d'Auló sobre Roní, Biuse - la Crestelleta i Roc Roi sobre Llavorsí, turó de Sant Andreu, coll de la Bana, serra d'Aurati i Cuco sobre Ribera de Cardós, per la carena que separa les valls d'Àneu (nacional) de la vall de Cardós (republicana), pla d'Àrides, pui de la Missa i lo Calbo sobre la Guingueta d'Àneu, Montalto i Penyes Negres sobre Esterrí d'Àneu, Ventolau i Mont-Roig, ja a la frontera francesa.

Búnquer nacional a la Serra de Bovet

A més, aquests indrets fortificats, tenint en compte el context de guerra i les vies de comunicació del moment, es trobaven força ben comunicats i relativament propers a les poblacions més importants. Això els dotava d'un importat avantatge respecte a les unitats republicanes que tenien al davant, ja que els permetia un ràpid accés amb tot el que implica pel que fa a l'arribada i relleu d'unitats de suport i refresc, munició, alimentació i evacuació de ferits a la rereguarda. Així, per exemple en els combats de la batalla del Valadredo (22-24 de juliol de 1938), els ferits nacionals rebien les primeres cures a uns 400 metres de les primeres posicions, de baixada, a la zona de Biuse. I d'allí amb menys de dues hores per un camí de ferradura ben condicionat ja eren a Llavorsí, on es trobava la carretera principal. Segons la gravetat de les ferides, es podia traslladar el ferit a l'hospital de Tremp o quedar-se a Llavorsí, Sort o Esterrí. Ara bé, si el ferit era de l'exèrcit republicà, suposant que caigués prop de les posicions nacionals, en primer lloc havia de ser traslladat fins al cap de la muntanya, uns 700 metres amb un fort pendent, on rebia les primeres cures. D'allí fins a les Bordes de Cabrils o el poble de Romadriu, on rebien un nou reconeixement i d'allí a Sant Joan de l'Erm, tot això amb camins força malmesos i a peu, és clar. A Sant Joan de l'Erm eren traslladats amb camions fins a la Seu d'Urgell, al primer hospital de sang. En total el ferit podia trigar unes deu hores fins a arribar al primer hospital amb condicions.

La distància entre les poblacions importants i el front també influïa directament en la fortalesa i consolidació de les fortificacions, ja que mentre que els nacionals podien utilitzar el ciment per a la seva construcció, els republicans només tenien al seu abast la pedra seca i la fusta.

En la conservació d'aquests vestigis també hi ha influït el fet que la població d'aquestes zones de muntanya no va sentir tanta necessitat en la postguerra com en altres indrets, i no va haver de recórrer, per exemple, a desfer els sostres dels búnquers per tal d'aprofitar-ne el ferro. Actualment, a la majoria d'aquests vestigis no s'hi arriba per carretera sinó per pistes que cal recórrer en vehicles tot terreny i a d'altres no hi ha més opció que anar-hi

a peu. Aquest fet que n'ha limitat l'accés de ben segur que també n'ha beneficiat la conservació.

No es tracta de citar tots els espais amb vestigis de la Guerra Civil que podem trobar al Pallars Sobirà, ja que se'n podrien trobar a totes les alçades del marge esquerre de la Noguera Pallaresa i fins i tot en determinats indrets del marge dret també. Podríem seleccionar els llocs en funció de la importància i de l'estat de conservació dels vestigis que actualment mantenen o bé en funció dels combats que s'hi van viure i del simbolisme que han adquirit. Pel que fa als primers espais destacariem la zona de la serra del Bovet, Biuse-la Crestelleta, on van tenir lloc els combats de la batalla del Valadredo, també *lo Cuco*, *lo Pui* de la Missa i Campirme. Pel que fa a la importància simbòlica, molt més que els vestigis que hi queden són les pedres d'Auló.

Postguerra

Durant la Segona Guerra Mundial, tota la zona fronterera del Pallars va ser zona dels *passadors*, persones que ajudaven a fugir cap a Espanya i Portugal persones perseguides pel règim nazi i també aviadors anglesos els avions dels quals havien estat abatuts en camp enemic. D'aquells fets hi ha una placa homenatge al Fonet d'Alós i la presó museu de Sort amb el nom d'*El camí de la llibertat*.

A final de la dècada dels anys 40, el règim franquista, davant la victòria aliada i per por d'una intervenció militar al seu país que l'obligués a un canvi de règim polític, va decidir fortificar els Pirineus amb tota una línia de búnquers i observatoris de tot tipus. Es tracta de la coneguda com la *Línea Pirineos* i *Línea P*.

Entre l'Empordà i el País Basc es varen projectar unes 10.000 obres, tot i que al final se'n varen construir la meitat. Es va organitzar la frontera amb 169 nuclis de resistència, dels quals sis es troben al Pallars Sobirà: el 72 a Tor, el 73 a la Vall Ferrera, el 74 a Ribera de Cardós, el 75 a Dorbe, el 76 a la Guingueta d'Àneu –aquests dos eren els més avançats– i el 77 a Jou-Espot. Segons entrevista realitzada al coronel d'enginyers de l'exèrcit espanyol, cada centre havia de disposar d'un total d'entre 60 i 80 obres (ja siguin búnquers o nius de metralladores, construccions per a fusells metralladors, morters, antiaeris o artilleria) enllaçades entre elles mitjançant túnels

Vista del front des de la primera línia nacional a la zona de Biuse - la Crestelleta. Dalt la carena, les posicions republicanes i pujant per l'esquerra, les nacionals

Curiosa posició franquista triangular al Pui de la Missa, en la carena muntanyosa que separa la vall d'Àneu de la vall de Cardós

o trinxeres i protegides per diverses files de filat espinós i fins i tot amb camps minats. La dotació d'infanteria per a cada centre de resistència hauria de ser d'un batalló, unes 500/600 persones.⁵

A continuació mostrem un quadre sobre les obres que es van construir als centres de resistència pallaresos, realitzat a partir d'un estudi del Josep Clara:⁶

Centres de resistència	Obres previstes	Obres acabades
CR 72 (Vall de Tor)	33	5
CR 73 (Vall Ferrera)	38	6
CR 74 (Ribera de Cardós)	49	6
CR 75 (Dorbe)	64	11
CR 76 (La Guingueta)	66	21
CR 77 (Jou-Espot)	61	11

L'extensió dels centres de resistència sobre el terreny depenia del relleu, de manera que en aquells espais més planers hi havia més nuclis, com per exemple a la zona de l'Empordà. En canvi, allí on el relleu muntanyós esdevenia una dificultat per a una possible infiltració militar n'hi havia menys, com per exemple determinades zones de l'Aragó. Això explica que les zones on s'ubicaven els CR 74 i CR 75, les més planeres, sobretot la de la Guingueta al fons de la vall fossin considerades perilloses, i per això és on més obres s'hi van construir. La resta eren considerades zones passives.

Aquestes fortificacions afortunadament mai es van posar en funcionament i a partir de principi de la dècada dels 50 la seva construcció va caure en picat, tot i que els últims reconeixements per part de l'exèrcit encara es van allargar fins al 1985.

Dinamització

Tots aquests espais permeten la possibilitat de complementar les propostes memorials ja existents al Pallars Sobirà, endegades per part de diferents municipis i amb el suport de la Direcció General de la Memòria Democràtica, espais vinculats als exilis motivats per les persecucions polítiques i religioses per part d'ambdós bàndols, com les senyalitzacions que poden trobar-se en diferents indrets dels municipis fronterers; treballs i senyalitzacions referents als espais bèl·lics, com les exposicions *Tirvia*,

Observatori del Centre de Resistència núm. 76.
Al fons s'hi pot veure Esterrí d'Àneu

destrucció i reconstrucció d'un poble adoptat pel Caudillo i *Itinerari d'una memòria enfrontada*; els Camins de la Pau i el Punt d'informació de la Guerra Civil i la Postguerra a la Vall de Cardós; l'itinerari pels búnquers de la Guerra Civil al tossal de Sant Joan de Vilamur; les senyalitzacions als espais de Biuse, on va tenir lloc la batalla del Valadredo, a Llavorsí; el camí de Comboi i les senyalitzacions a les pedres d'Auló, a Roní. També les senyalitzacions on suposadament encara jeuen bona part dels afusellats de la repressió

franquista sobre civils pallaresos. Referents a la postguerra hi ha les senyalitzacions dels combats amb els maquis a Alós d'Isil, el Camí de la Llibertat a la zona de Bonabé i la presó-museu Camí de la Llibertat de Sort.

NOTES

1- RUBIO-CAMPILLO, Xavier. "Polemos, un portal de difusió del patrimoni bèl·lic", dins la revista *L'Erol*, núm 93. Berga, 2007. Pàg 24.

2- RUBIO-CAMPILLO, Xavier. "Polemos, un portal de difusió del patrimoni bèl·lic", dins la revista *L'Erol*, núm 93. Berga, 2007. Pàg 25.

3- CASTELL, Edmon; FALCÓ, Lluís; HERNÁNDEZ, Xavier; JUNQUERAS, Oriol; LUQUE, Joan Carles; SANTACANA, Joan. *La Batalla de l'Ebre. Història, paisatge, patrimoni*. Editorial Pòrtic, 1999. Pàg. 112.

4- RIART ARNALOT, Oriol. *Itinerari d'una memòria enfrontada*. Juneda: Editorial Fonoll, 2007.

5- DEL POZO Y PUJOL DE SENILLOSA, Arcadio. Entrevista realitzada a Barcelona el 14 de juny de 2010.

6- CLARA RESPLANDIS, Josep. "Els Pirineus com a zona de resistència. Visió militar del Pallars (1945-1950)", dins *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Annals 2010-2011*. IBIX 7, p. 65-79.